

Anna Kwaśniewska

Wstęp do artykułu Adama Fischera "Działalność naukowa Instytutu Bałtyckiego na polu etnografii i etnologii"

Acta Cassubiana 7, 197-202

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Anna Kwaśniewska

Wstęp do artykułu Adama Fischera *Działalność naukowa Instytutu Bałtyckiego na polu etnografii i etnologii*

Instytut Bałtycki był w II Rzeczypospolitej instytucją unikalną w skali kraju, a nawet Europy. Był największą placówką naukowo-badawczą w zakresie badań pomoroznawczych, bałtyckich, a także skandynawskich. Zatrudniał zaledwie kilku pracowników etatowych, lecz dzięki energii i zdolnościom organizacyjnym dyrektora Józefa Borowika Instytut wciągnął do współpracy najwybitniejszych ówczesnych przedstawicieli nauki polskiej ze wszystkich ośrodków uniwersyteckich w kraju. Działalność naukową Instytutu cechowało podejmowanie śmiałych przedsięwzięć, ich szybka realizacja oraz duży wpływ na naukę polską¹.

Instytut Bałtycki został założony w 1925 r. w Toruniu². Jego zadania zostały sformułowane w Statucie, którego paragraf pierwszy brzmiał: „*Instytut Bałtycki ma za cel badanie stosunków gospodarczych, politycznych, narodowościowych itp. wybrzeża bałtyckiego pod kątem widzenia związanych z niemi interesów polskich*”³. Celem badań miała być przede wszystkim naukowa obrona Pomorza przed nasilającymi się działaniami nauki i propagandy niemieckiej, podkreślającymi wpływy niemieckie na tym obszarze. Założyciele IB nie ukrywali, że prowadzone badania będą miały nie tylko charakter poznawczy, czysto naukowy, ale też użytkowy. Siedzibą Instytutu był początkowo Toruń. W 1931 r. uruchomiono Oddział Instytutu w Gdyni, a w 1937 r. przeniesiono siedzibę Instytutu do Gdyni. Rezultatem 14-letniej działalności naukowej i wydawniczej IB było ponad 500 odrębnych

¹ B. Piotrowski, *W służbie nauki i narodu. Instytut Bałtycki w latach 1925-1939*, Poznań 1991, s. 5.

² Zebranie założycielskie Instytutu odbyło się w Toruniu w dniu 31 sierpnia 1925 roku pod przewodnictwem ks. doc. Stanisława Kozierowskiego, w końcu lutego 1926 r. zarejestrowano statut. Pracę naukową rozpoczął Instytut od stycznia 1927 r. Zob. J. Borowik, *Pięć lat pracy Instytutu Bałtyckiego (1927-1932)*, Toruń 1932, s. 5.

³ Ibidem, s. 49.

publikacji, w tym 33 tomy „Pamiętnika Bałtyckiego”, kilka czasopism oraz wiele publikacji w językach obcych⁴. IB zorganizował też cztery Zjazdy Pomoroznawcze, które odbyły się w Gdańsku (1930), Toruniu (1931), Poznaniu (1932) i Krakowie (1934).

Instytut od początku działalności widział potrzebę wielokierunkowych badań historycznych, etnograficznych, językoznawczych i socjologicznych. Najszybciej i najpełniej został sprecyzowany program badań etnograficznych⁵. W memoriale rozsyłanym przez Instytut do różnych instytucji w celu pozyskania środków dyrektor Instytutu Józef Borowik tak pisał o potrzebie badań etnograficznych, zwłaszcza na obszarze Pomorza: *„Ze względu na postępującą naprzód cywilizację, która niweluje wygląd naszych wsi i miasteczek, upodabniając je do miast większych, a tem samem niwecząc charakterystyczne cechy rodzime, etnograficzne, należałoby śpiesznie utrwalić owe cenne zabytki drogą opisu i publikacji (...) - Pomorze nie posiada dotąd zdecydowanej placówki naukowej o charakterze krajoznawczym, etnograficznym. Nie ma też żadnej monografii, która by pomorskie przejawy kulturalne ujmowała w syntetyczną całość. Nie mogąc zatrzymać biegu niwelacji etnicznej, należałoby jak najspieszniej przystąpić do utrwalenia tego, co jeszcze jest charakterystyczne i cenne po dworach pomorskich i wioskach, po parafiach, miastach itd. Każda grupa etniczna, a mamy ich na Pomorzu wiele, winna być uwzględniona z osobna przez każdy najdrobniejszy szczegół grupie tej właściwy. Badania, jak w ogóle cała akcja, nie powinny nosić cech przypadkowości i dorywczości, winny być odpowiednio subwencjonowane, aby nie zostały zawieszone z braku środków prywatnych, a dokonywane tylko w miarę czyjegoś pobytu w tej, czy innej okolicy”*⁶.

Aby zrealizować te założenia, władze Instytutu w początkach 1928 r. zawarły porozumienia o współpracy z instytutami etnografii i etnologii uniwersytetów w Poznaniu, Lwowie i Warszawie. W wyniku porozumienia już latem 1928 r. Jan Manugiewicz, uczeń profesora Stanisława Poniatowskiego z Uniwersytetu Warszawskiego przeprowadził badania kultury materialnej, a zwłaszcza budownictwa na obszarze Borów Tucholskich i południowej części Kaszub⁷. Najowocniejszą była jednak współpraca z naukowcami z Uniwersytetu Jana Kazimierza

⁴ A. Bukowski, *Instytut Bałtycki. Jego przeszłość i obecne zadania*, „Komunikaty Instytutu Bałtyckiego”, Gdańsk XII 1964, s. 1-2.

⁵ A. Kwaśniewska, *Instytut Bałtycki i jego rola w etnografii Kaszub w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Badania kaszuboznawcze w XX wieku. Materiały pokonferencyjne pod red. Józefa Borzyszkowskiego i Cezarego Obracht-Prondzyńskiego*, Gdańsk 2001, s. 43-55.

⁶ Ibidem., s. 22.

⁷ J. Manugiewicz, *Sprawozdanie z badań etnograficznych nad kulturą materialną Pomorza dokonanych w lecie 1928 roku*, [w:] J. Borowik, *Pięć lat pracy Instytutu Bałtyckiego (1927-1932)*, Toruń 1932, s. 31-33.

we Lwowie: Adamem Fischerem i jego uczniem Józefem Gajkiem, i Bożeną Stelmachowską z Uniwersytetu Poznańskiego. A. Fischer – profesor etnografii i etnologii UJK – przed podjęciem współpracy z Instytutem Bałtyckim był autorem opracowania *Lud kaszubski*⁸, które ukazało się we Lwowie w 1923 r. Pracę tę zakończył stwierdzeniem „*Miejmy nadzieję jednak, że wkrótce od poetycznych zachwyków nad polskim morzem przejdzie się też do systematycznego badania kaszubskiego wybrzeża również pod względem etnograficznym. A zasługuje na to chyba w całej pełni lud kaszubski, ów wierny i niezłomny strażnik polskiego wybrzeża*”⁹. Nie dziwi przeto, że pierwszą pracą etnograficzną, jaką wydał Instytut była rozprawa A. Fischera, *Zarys etnograficzny Pomorza*¹⁰. W następnych latach Instytut Bałtycki wydał jeszcze kilka publikacji tego autora poświęconych problematyce pomorskiej. A. Fischer podkreślał związek kultury ludowej Pomorza, a przede wszystkim Kaszub ze słowiańską i polską kulturą ludową. Najdobitniej to zaakcentował w opracowaniu *Kaszubi na tle etnografii Polski*, będącym częścią monografii *Kaszubi. Kultura ludowa i język*, wydanej w 1934¹¹. Praca ta, dzięki staraniom IB, przetłumaczona została szybko na język angielski i w rok od polskiego wydania ukazała się w Londynie pod angielskim tytułem *The Cassubian Civilization*, a przedmowę do niej napisał światowej sławy etnolog polskiego pochodzenia Bronisław Malinowski¹². Monografia ta przybliżała czytelnikom anglosaskim problematykę Kaszubów, którą znali dotychczas z publikacji autorów niemieckich. Było to ogromne osiągnięcie naukowe i polityczne Instytutu Bałtyckiego.

Niedawno w Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu znalazłam niepublikowany artykuł Adama Fischera zatytułowany *Działalność naukowa Instytutu Bałtyckiego na polu etnografii i etnologii*. Artykuł ten powstał, jak wskazuje jego treść, około 1937 r. i przeznaczony był zapewne do publikacji w czasopiśmie „Lud”. Wybuch II wojny światowej i śmierć A. Fischera, a następnie zmiany powojenne spowodowały, że artykuł, wraz z archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, został przewieziony najpierw do Lublina, a stamtąd do Wrocławia, gdzie znajduje się do dzisiaj. Artykuł ten prezentuje stan badań etnograficznych na obszarze Pomorza i terenów sąsiednich, prowadzonych dzięki i staraniom IB, a także program badań i ochrony kultury na tym terenie, który został w dużej części zrealizowany po II wojnie światowej.

⁸ A. Fischer, *Lud kaszubski*, [w:] *Z polskiego brzegu. Przyroda i lud*, Lwów 1923, s. 47-71.

⁹ Ibidem, s. 71.

¹⁰ A. Fischer, *Zarys etnograficzny Pomorza*, [w:] *Polskie Pomorze*, t. I, *Ziemia i ludzie*, Toruń 1929, s. 179-230.

¹¹ F. Lorentz, A. Fischer, T. Lehr- Splawiński, *Kaszubi. Kultura ludowa i język*, Toruń 1934.

¹² B. Malinowski, *Przedmowa do: The Cassubian Civilization*, Faber and Faber Limited, London 1935, tłum. A. Kwaśniewska, „Acta Cassubiana”, t. II, Gdańsk 2000, s. 225- 231.

Warto przybliżyć tu postać tego wybitnego polskiego etnografa i etnologa zasłużonego także na polu badań kaszuboznawczych. Adam Robert Fischer ur. się 7 czerwca 1889 r. w Przemyślu. Jego ojciec wywodził się ze szwajcarskiej szlachty Fischer v. Fischering v.u.zu Bankwitz¹³. Szkołę średnią i studia wyższe w dziedzinie romanistyki ukończył we Lwowie. Tam też w 1912 r. uzyskał doktorat z romanistyki. Tematyka jego wczesnych prac koncentrowała się na zagadnieniach porównawczych literatury ludowej. Jako pierwszy zwrócił uwagę na wątek rozkwitającej gałęzi, który później rozwinął i opracował James Georg. Frezer w pracy znanej pod polskim tytułem *Złota gałąź*¹⁴. Po tym wczesnym folklorystycznym etapie twórczości nastąpiło skierowanie jego zainteresowań badawczych w kierunku etnografii i etnologii. Także podróże naukowe A. Fischera do Rzymu, Florencji, Wiednia i zetknięcie się z wybitnymi przedstawicielami etnologii europejskiej, spowodowały zdecydowany zwrot jego zainteresowań naukowych. Duży wpływ wywarł także na niego Jan Czekanowski, antropolog, zwolennik szkoły historycznej i kartograficznej. W 1921 r. A. Fischer habilitował się na podstawie pracy *Zwyczajne pogrzebowe ludu polskiego*, zaś w 1930 r. został mianowany profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Jana Kazimierza. A. Fischer dużo uwagi poświęcił sprawie sprecyzowania terminologii etnograficznej i metodom badawczym stosowanym w etnografii. Był zwolennikiem szkoły kręgów kulturowych Graebnera i etnogeografii. Był także autorem pierwszego podręcznika z zakresu etnografii Polski zatytułowanego *Lud polski*¹⁵. Uważał, że etnografia powinna być nie tylko kierunkiem studiów uniwersyteckich, ale także przedmiotem nauki w szkołach średnich.

Bardzo ważnym wydarzeniem w życiu zawodowym A. Fischera był fakt, że już w 1908 r. został członkiem założonego w 1895 r. we Lwowie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, skupiającego badaczy wielu specjalności językoznawców, folklorystów, historyków, antropologów, etnografów i etnologów. Gdy po pierwszym bardzo dynamicznym okresie rozwoju za czasów prezesury Antoniego Kaliny Towarzystwo przeżywało kryzys organizacyjny, młody wówczas A. Fischer, zostawszy w 1910 r. sekretarzem Towarzystwa, swoimi umiejętnościami i entuzjazmem spowodował przezwyciężenie trudności, w tym również finansowych PTL¹⁶. Skromny i pracowity przez 33 lata był sekretarzem, a właściwie filarem

¹³ J. Gajek, *Adam Fischer*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII, Kraków 1958, s. 18.

¹⁴ J.G. Frazer, *Złota gałąź*, Warszawa 1978.

¹⁵ A. Fischer, *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*, Lwów 1926.

¹⁶ J. Czekanowski tak pisał po latach o tym wyborze „Natomiast bardzo szczęśliwym zdarzeniem, jak się później okazało, był wybór sekretarza. Został nim wtedy jeszcze zupełnie nieznany młodziutki romanista, uczeń Edwarda Porębowicza, Adam Fischer(1889-1943). Wszedłszy raz do Zarządu w charakterze sekretarza Towarzystwa, pracował on na tym skromnym stanowisku aż do swojej przedwczesnej śmierci. W ciągu całego tego czasu jest naczelnym redaktorem »Ludu«,

Towarzystwa. Był jednocześnie redaktorem naczelnym, kolporterem wydawnictw, skarbnikiem i korektorem. Wydał 20 tomów „Ludu” i 5 tomów „Prac Etnograficznych”. A. Fischer pragnął, aby opisowe materiały etnograficzne ukazywały się oddzielnie, w związku z tym zaczął wydawać serię „Prace Etnograficzne”. W „Ludzie” zamieszano natomiast szereg artykułów teoretycznych, metodologicznych, poruszano zagadnienia metodyki badań. Na wzór czasopism zagranicznych wprowadził w „Ludzie” podział publikowanych materiałów na rozprawy, materiały i notatki etnologiczne, recenzje. Zgromadził też duży księgozbiór z zakresu etnografii i etnologii, będący formalnie własnością PTL, który w praktyce znajdował się od 1913 r. na Uniwersytecie Jana Kazimierza i służył pracownikom naukowym oraz studentom. A. Fischer planował także wydanie wielkiej bibliografii etnograficznej, do której przez wiele lat zbierał materiały. Niestety, zaginęły one bezpowrotnie podczas II wojny światowej¹⁷.

Trzecią instytucją, z którą A. Fischer był bardzo mocno związany przez wiele lat, był Zakład im. Ossolińskich, gdzie pracował w latach 1908–1924¹⁸, osiągając godność wicekustosza. Owocem pracy w Ossolineum było szereg prac biograficznych poświęconych badaczom i literatom: Zygmuntowi Glogerowi, Ignacemu Lubicz-Czerwińskiemu, Hugo Kołłątajowi, Oskarowi Kolbergowi, Józefowi I. Kraszewskiemu. Także jego ostatnie prace z czasu wojny poświęcone były biografiom. A. Fischer był członkiem wielu polskich i zagranicznych towarzystw naukowych w tym Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, Instytutu Słowiańskiego w Pradze, Towarzystw: Geograficznego i Historycznego we Lwowie, Instytutu Bałtyckiego w Toruniu, Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, członkiem Zarządu Głównego i reprezentantem Polski w Commission Internationale des Arts Populaires przy Instytucie Współpracy Intelktualnej w Paryżu, Prezesem Polskiej Komisji Sztuki Ludowej¹⁹.

Był niezwykle pracowity. Pracując przez wiele lat jednocześnie w dwóch, a nawet trzech instytucjach, znajdował czas na pisanie. Wykaz najważniejszych jego prac zawiera 154 pozycje bibliograficzne²⁰. Nie obejmuje on wielu drobnych

spełniającym wszelkie funkcje nie tylko redaktora i korektora, lecz też administratora wydawnictw i skarbnika. Ponadto jest on jeszcze bibliotekarzem księgozbioru gromadzącego się dzięki energicznie prowadzonej wymianie wydawnictw. Tej jego niesamowitej aktywności zawdzięcza Towarzystwo dosłownie wszystko. Jedynie dzięki niej mogło ono przetrwać wielkie wstrząsy spowodowane przez katastrofę dwu potwornych wojen”; J. Czekanowski, *Półwiecze Towarzystwa Ludoznawczego*, „Lud” za lata 1939-1935, t. 36, Lublin 1946, s. 56-57.

¹⁷ J. Gajek, *op. cit.*, s. 9.

¹⁸ Ibidem, s. 18.

¹⁹ J. Gajek, *Śp. Profesor Dr Adam Fischer*, „Lud”, t. 36 za lata 1939-1945, Lublin 1946, s. 6-7.

²⁰ Wykaz najważniejszych prac A. Fischera sporządził J. Gajek. Został on opublikowany w tomie 36 „Ludu” za lata 1939-1945, Lublin 1946, s. 13-18.

artykułów i recenzji opublikowanych w pismach popularnych i naukowych zarówno w Polsce, jak i za granicą.

Podczas wojny A. Fischer pracował jako buchalter w składzie drewna. Ciężkie warunki materialne lat okupacji, niedożywienie i stresy spowodowały gruźlicze zapalenie płuc, które stało się przyczyną śmierci. Zmarł we Lwowie 22 grudnia 1943 r. Pogrzeb A. Fischera mimo wojny zgromadził kilkaset osób polskiej i ukraińskiej narodowości²¹, co dobitnie świadczyło o jego pozycji w świecie naukowym.

Zamieszczony niżej artykuł A. Fischera, jest wkładem w poznanie działalności Instytutu Bałtyckiego, placówki bardzo zasłużonej dla rozwoju badań naukowych na Pomorzu i Kaszubach.

²¹ Ibidem, s. 7.